

MAGDALENA DUDA-SEIFERT

SACRUM W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ ŚREDNIOWIECZNEGO WROCLAWIA NA TLE SIECI HYDROGRAFICZNEJ I UKSZTAŁTOWANIA DOLINY ODRY

WSTĘP

Problem *sacrum* w przestrzeni leży w kręgu zainteresowania filozofii, socjologii, geografii religii, geografii humanistycznej czy geografii sztuki. Analizie można poddać uwarunkowania lokalizacji *sacrum* w przestrzeni, miejsce zajmowane przez świętą przestrzeń w krajobrazie, jej cechy takie jak kształt czy rozmiar, wpływ na otoczenie, odbiór przez człowieka.

Autorka artykułu podjęła próbę odtworzenia czystej sfery *sacrum* miasta Wrocławia na podstawie opracowań historycznych i map. Celem jest wskazanie uwarunkowań lokalizacyjnych tych obiektów, a więc tworzenia sfery *sacrum* w przestrzeni średniowiecznego miasta na przykładzie Wrocławia. Przedmiotem opracowania stały się dwa rodzaje obiektów stanowiących czystą sferę *sacrum*, jakimi są świątynie oraz cmentarze (Madurowicz, 2002). Analizowano ich związki z siecią hydrograficzną, topografią terenu, a także z szerszym tłem historycznym ich powstania i funkcji. Okres badawczy objął średniowiecze od IX wieku aż po 1526 rok, a więc po moment przejścia Wrocławia pod władzę Habsburgów, kiedy pojawiły się w mieście prądy reformacji, a w jego sztuce - renesans. Badania dotyczą obszaru, który znalazł się w granicach miasta w tym okresie oraz bliskich przedmieść Wrocławia z miastem ściśle powiązanych. Jest to pierwsza taka próba wyłonienia i analizy wyłącznie obiektów sakralnych w przestrzeni miejskiej średniowiecznego Wrocławia z uwzględnieniem szerszego kontekstu geograficznego.

PRZESTRZEŃ MIEJSKA A SACRUM

Jednym z podstawowych zadań geografii jest badanie organizacji przestrzeni w teraźniejszości, przeszłości i przyszłości, dotyczącej zarówno obiektów materialnych jak i zjawisk niematerialnych (Wojciechowski, 1996). Człowiek religijny postrzega przestrzeń jako niejednorodną, zawierającą części jakościowo różne od innych – obszary święte i świeckie (Eliade, 1999). Obszar przestrzeni świętej umożliwia więc łączenie się z *sacrum*. Sfera *sacrum* obok sfery *profanum* tworzy przestrzeń miasta, które jest specyficznym tworem kultury ludzkiej. Ustanawianie *sacrum*, podobnie jak wydzielenie i kreowanie szczególnych miejsc, „jest porządkowaniem świata”, „wyłonieniem rzeczywistości obiektywnej z „chaosu” świeckiego” (Libura, 1990; Eliade, 1996). Czystą sferę *sacrum* tworzą świątynie i cmentarze (Madurowicz, 2002).

Po chrystianizacji w pierwszym tysiącleciu n.e. dominującą religią Europy średniowiecznej stało się chrześcijaństwo. Wyrazem znaczenia i rangi w życiu politycznym stało się dla książąt i możnowładców fundowanie świątyń na własnych terenach, często w pobliżu swojej siedziby. W XIII i XIV wieku pojawiła się fala lokacji miast i odtąd rolę

protektora kościoła podjęło również mieszczaństwo. Równoległe rozwijał się ruch monastyczny i wzrosła zarówno liczba jak i zasobność klasztorów. Środkiem podkreślenia rangi miejsca stała się architektura sakralna. Kościoły przybierały formy stylowe zaczerpnięte z wzorców romańskich i gotyckich.

Wrocław w okresie średniowiecza był znaczącym ośrodkiem miejskim, stolicą Śląska i siedzibą biskupstwa. Na przełomie XIII i XIV stuleci był jednym z największych miast w Europie Środkowej, liczył bowiem około 13-15 tysięcy mieszkańców (*Dolny Śląsk*, 2006). Ranga Wrocławia znalazła odzwierciedlenie w liczbie trzydziestu siedmiu kościołów, które w okresie średniowiecza powstały w mieście, tworząc wyraźne dominanty w jego topografii i kształtując wyraźne strefy święte w życiu mieszkańców. Wiele z nich stanowiło wybitne i monumentalne dzieła sztuki.

Charakterystycznym elementem pejzażu miejskiego doby średniowiecza był także cmentarz. Cechą specyficzną tego okresu było wprowadzenie pochówków do wnętrza osady, bowiem w świetle prawa rzymskiego grzebanie zmarłych w granicach miasta było zabronione. Cmentarz spełniał w efekcie funkcje magiczne, stanowił bowiem miejsce przejścia do sfery *sacrum* i zapewniał istnienie wspólnoty żywych i umarłych. Okalał kościół – zapewniający wspólnocie łączność z Bogiem. Nagrobki i kaplice pojawiły się dopiero w późnym średniowieczu i mogli je wykupić tylko najzamożniejsi mieszczanie, podczas gdy zazwyczaj cmentarz miał charakter terenu pokrytego murawą i otoczonego murem (Morawski, 1991). Dwudziestu świątyniom chrześcijańskim na badanym obszarze towarzyszyły ówczesne cmentarze. Poza tym mniejszość żydowska posiadała dwie synagogi oraz dwa cmentarze.

WROCLAW A ODRA W ŚREDNIOWIECZU

Odra pełniła rolę szlaku handlowego i kulturowego, wzdłuż którego dokonywano wymiany i dystrybucji surowców, wyrobów, a także przemieszczeń grup ludnościowych. W okresie średniowiecza w miejscu, gdzie założono osadę Wrocław, krzyżowały się dwa szlaki handlowe: jeden biegnący z południa Europy przez Czechy na północ w rejon Kujaw i wybrzeża Bałtyku, drugi o przebiegu równoleżnikowym z południowych Niemiec i Łużyc do Krakowa i dalej na Ruś i Węgry.

W miejscu, gdzie założony został Wrocław, dolina Odry się rozszerza. Od wschodu łączy się z Odrą bagnista dolina polodowcowa. Wykorzystuje ją Widawa, płynąc równoległe do Odry po wejściu w jej dolinę, podobnie jak czyni to Olawa po stronie południowej. Z południa uchodzą do Odry jeszcze Ślęza i Bystrzyca. Koncentryczny spływ wód kilku mniejszych rzek, łączących się z szeroką i łagodną formą doliny Odry tworzy formę niecki, w której zbocza doliny Odry są słabo zaznaczone. Od południa w rejonie osadnictwa wczesnośredniowiecznego krawędź jej stanowiła plejstocenska wysoczyzna morenowa wznosząca się w badanym okresie około 4 metry nad poziomem wód rzecznych. Podobne, lecz niższe skrawki wysoczyzn występowały w międzyrzeczu Widawy i Odry. Pozostały obszar niecki wypełniały w średniowieczu poziomy teras holocেনских wznoszących się około 2-2,5 metrów nad poziom lustra wody. W rejonie najstarszej części miasta Odra przybierała charakter rzeki anastomozującej, czy nawet rozłokowej, tworzącej liczne wyspy. Z natury obronne kępy i ostrowia miały charakter ostańców erozyjnych wycinanych przez ramiona rzeki w równinie terasy zalewowej. Były one zalewane tylko w czasie katastrofalnych powodzi, a ponieważ ułatwiały jednocześnie przepływ przez rzekę, stanowiły w związku z tym dogodny obszar dla rozwoju osadnictwa. Poziom wód Odry był w okresie wczesnego średniowiecza co najmniej 1,5 do 2 metrów niższy od

współczesnego. W późniejszym okresie w rezultacie prowadzonej przez mieszkańców Wrocławia działalności gospodarczej i zamulaniem koryta stan wody Odry oraz poziom wód gruntowych stale się podnosiły, poczynając od XIII wieku (Traczyk, 2005).

KOŚCIOŁY I CMENTARZE ŚREDNIOWIECZNEGO WROCŁAWIA

Ostrów Tumski

Najstarsze relikty osadnictwa na badanym obszarze odnaleziono na terenie Ostrowa Tumskiego. Na terenie osady położonej we wschodniej – szerszej i wyższej części wyspy - znajdowała się siedziba lokalnego wodza plemiennego oraz miejsce kultu pogańskiego, jakim było najprawdopodobniej źródło (Małachowicz, 2000). W związku z chrystianizacją plemienia Ślęzan na jego miejscu wzniesiono murowaną świątynię już prawdopodobnie w drugiej połowie X wieku. Monumentalna budowla z dwoma wieżami górowała nad zabudową grodu otoczonego wałem. Nowy, większy budynek **Katedry [1]** zbudowano na tym miejscu po ustanowieniu biskupstwa we Wrocławiu prawdopodobnie jeszcze przed rokiem 1000. Został on jednak zburzony podczas rewolty pogańskiej w 1037 roku i zastąpiony drewnianą świątynią pogańską. Po przywróceniu panowania Piastów wzniesiono nowy budynek, ostatecznie zastąpiony do połowy XIV wieku świątynią gotycką (Małachowicz, 2000).

Kościół Św. Aleksego [2], wzniesiony w wieku XV, którego wschodnia ściana opierała się o ramię Odry, pełnił rolę kaplicy przy szpitalu szkoły katedralnej. We wschodnim kompleksie osadniczym na wyspie znalazł się jeszcze ufundowany przez możnowładcę Piotra Włostowica na północ od katedry **Kościół Św. Idziego [3]**.

W 985 roku nowy gród warowny umiejscowiony został przez piastowskiego księcia na zachodnim cyplu Ostrowa, bezpośrednio przy brodzie. Poziom grodu wznosił się dwa do trzech metrów nad lustrem wód Odry i był położony wyżej od najbliższego południowego jej brzegu (*Wrocław...*, 1978). Na obszarze między nowym grodem a starą osadą powstało nowe podgrodzie.

W zespole zamku funkcjonowały cztery kaplice (Małachowicz 1994b). Do opactwa benedyktynów ufundowanego na Ostrowie przez Piotra Włostowica należała **grodowa romańska kaplica Św. Marcina [5]**. Na północny zachód od niej wznosiła się w XII wieku **dworska romańska kaplica [6]**, połączona z pałacem. Zachodnią część dziedzińca w XIII wieku zamykała **relikwiarzowa kaplica późnoromańska [7]**. W końcu tego wieku kaplicę dworską wymieniono na gotycką kaplicę trzykondygnacyjną, której rozmiary pozwalały na określenie jej mianem kościoła zamkowego, stanowiącego jedyny tego typu przykład w Polsce. **Grobowo-klasztorna gotycka Kaplica NPMarii [8]** wzniesiona w końcu wieku XIII zamknęła dziedziniec zamkowy od południa.

Na obszarze podgrodzia, łączącego wschodnią i zachodnią części wyspy książę Henryk IV Prawy ufundował **Kolegiatę Św. Krzyża [4]**. Stała ona na dużym placu przed bramą zamku. Wysoka, dwukondygnacyjna budowla tworzyła drugą po katedrze dominantę wyspy. Również na zewnątrz wałów grodu, w pobliżu Mostu Tumskiego powstała w połowie XII wieku fundacja innego możnowładcy – Piotra Mikory, a mianowicie **Kościół Św. św. Piotra i Pawła [9]**.

Jedynie potwierdzone archeologicznie **miejsce pochówków** na Ostrowie Tumskim znajdowało się koło katedry.

Wyspa Piasek

Główny szlak handlowy wiodący z południa na północ wykorzystywał najkorzystniej ukształtowane naturalnie miejsce do przeprawy przez Odrę, jakim były wyspy: Piaskowa i Młyńska. Wyspa Piasek pierwotnie była bardzo mała, liczyła bowiem jedynie około 80 metrów długości w X wieku, nawet pomimo późniejszego zasypywania koryta i powiększania obszaru wyspy, grunt twardy jeszcze dla schyłku średniowiecza stwierdzono tylko w pasie przydrożnym (Goliński, 1997). W połowie XII wieku Piotr Włostowic ufundował na Piasku opactwo kanoników regularnych, które stało się wkrótce jednym z najbogatszych we Wrocławiu. **Kościół pw. Najświętszej Panny Marii [10]**, od końca XIV wieku w formie halowej bazyliki, przytłaczał swym ogromem całą okoliczną zabudowę i stanowił manifestację pozycji opactwa. W końcu XIV stulecia wzniesiono na wprost zachodniej jego fasady cmentarną **kaplicę Św. Agnieszki [11]**. Założony w tym miejscu **cmentarz parafialny** przeznaczony został na pochówki świeckich w miejsce służącej temu celowi dotychczas **nekropolii zakonnej** (Małachowicz, 1988).

Olbin

Na północ od obu wysp odrzańskich, na prawym brzegu Odry leżał Olbin. Osadnictwo rozwinęło się tutaj na kępie otoczonej wodą z trzech stron: od północy i wschodu starorzeczami Odry, od południa korytem zwanym Odrą Św. Wincentego, a od zachodu głównym jej korytem. Był to obszar silnie nawodniony, na którym występowały największe zalewy i zmiany koryta rzeki. Na wschód od drogi biegnącej od przeprawy odrzańskiej leżał dwór Piotra Włostowica. W pierwszej połowie XII wieku ufundował on na tym terenie opactwo dla benedyktynów przeniesionych z Ostrowa, których w końcu tego stulecia zastąpili premonstratensi. Sprowadzili oni relikwie Św. Wincentego i takie też wezwanie zyskało opactwo, stając się ważnym centrum pielgrzymkowym. Był to zespół budowli otoczonych murem na przestrzeni w zasadzie otwartej, co podkreślało jego odrębność w stosunku do miasta. **Kościół Św. Wincentego [12]** był największym romańskim kościołem klasztornym na terenie całej Polski średniowiecznej (*Wrocław...*, 1978). Postawiony został na lokalnym wyniesieniu o wysokości bezwzględnej do 116,80 m. n.p.m. na piaskach budujących dwie niższe terasy, spośród trzech holocenińskiego dna doliny Odry około 2 metry nad poziomem lustra wody. Przy świątyni istniało **cmentarzysko** (Piekalski, 1991). Na północny zachód od kościoła opackiego leżał również otoczony **cmentarzem Kościół Św. Michała [13]** - prawdopodobnie dawna dworska kaplica rodowa (*Wrocław...*, 1978). W pierwszej połowie XIII wieku na północ od klasztoru powstał trzeci **kościół pw. Wszystkich Świętych [14]**, który z czasem też został wchłonięty przez zespół zabudowy przyklasztornej (Encyklopedia..., 2001).

Na północny zachód od klasztoru rodzina mieszczańska ufundowała w 1400 roku szpital dla trędowatych kobiet, a przy nim **kościół pw. 11 Tysięcy Dziewic [15]** i **cmentarz**. Obiekty te umieszczono przy rozstaju dróg biegnących z miasta na północ – obok centrum osadnictwa na przedmieściu, co gwarantowało jednostce niezbędną do funkcjonowania jałmużnę (Goliński, 1997).

Wrocław lewobrzeżny

Miasto

Początki zagospodarowania lewobrzeżnego Wrocławia sięgają XII wieku. Powstająca osada rozwijała się wzdłuż szlaku wiodącego z południa na północ, na holocenińskiej terasie zalewowej Odry – wznoszącej się na 2-2,5 metra ponad lustro wody. Od południa ograniczona była krawędzią terasy nadzalewowej, na której rozciągała się strefa sakralna wyznaczona przez

ementarzysko między kościołami Św. Marii Magdaleny i Św. Wojciecha. W większej części zostało ono zlikwidowane w związku z regularnym rozmiernieniem miasta dokonanym po 1241 roku (*Wschodnia stręfa...*, 2005). Jego relikty przetrwały w postaci **ementarzy** towarzyszących obu świątyniom.

Kościół Św. Wojciecha z 1112 roku [16], najstarszy na tym terenie, leżał przy szlaku pątniczym związanym z tym świętym i pełnił funkcje parafii do roku 1226, kiedy został przekazany przez biskupa dominikanom. Na północ od niego książę ufundował klasztor Dominikanek i **Kościół Św. Katarzyny** [17]. Do północnej strony kościoła Dominikanów dobudowano na potrzeby ludności polskiej w XV wieku **kościół Św. Wita** [18]. Na zachód od tego kompleksu, na najwyższym punkcie lewobrzeżnego Wrocławia ponad 117 metrów n.p.m. posadowiony został prawdopodobnie jeszcze w końcu XII wieku **kościół Św. Marii Magdaleny** [19], który przejął funkcje parafialne od kościoła Św. Wojciecha. W efekcie lokacji miasta z 1242 roku świątynia ta znalazła się o jeden blok zabudowy na wschód od rynku.

Po lokacji nowi osadnicy przejęli i rozbudowali drugi **kościół** parafialny p.w. Św. **Elżbiety** [20] w północno-zachodnim narożu rynku, tj. w miejscu bardziej eksponowanym niż stary kościół parafialny. Najstarsza faza budowy miała miejsce jeszcze w okresie przedlokacyjnym, natomiast imponującą bryłę gotyckiej bazyliki wzniesiono w drugiej połowie XIV wieku. Sto lat później ukończono wieżę, przytłaczającą swoim ogromem, z gotyckim hełmem sięgającym na wysokość 125 metrów! **Cmentarz**, którego tradycje w tym miejscu sięgały czasów przedlokacyjnych, usytuowany został w najwyższych partiach zachodniej części plejstocenijskiego ostańca.

Obszar książęcy na lewym brzegu Odry obejmował szeroki cypel wsunięty w zakole rzeczne między dwiema przepławami i niewielki półwysep na wschód od mostu Piaskowego. Cały ten teren, mimo że opadał w kierunku rzeki i był niżej położony w stosunku do rynku, nie był zalewowy, a dwór książęcy usytuowany został na naturalnym wzniesieniu w części środkowej. W połowie XIII wieku rodzina książęca ufundowała trzy klasztory, które otrzymały obszar równy połowie całości tego terenu. Od strony wschodniej były to klasztory Franciszkanów i Klarysek, podczas gdy świecki Zakon szpitalników z Czerwoną Gwiazdą otrzymał teren dawnego dworu ze szpitalem Św. Elżbiety i **Kościółem Św. Macieja** [23] – dawną kaplicą dworską (Małachowicz, 1994b). W okresie XIV i XV wieków ostatecznie została ukształtowana gotycka architektura wszystkich trzech kompleksów. Główną dominantą zabudowy na tym terenie stał się franciszkański **kościół Św. Jakuba** [21]. Leżący od strony zachodniej **kościół Św. Klary** [22] odpowiadał rozmiarem zaledwie jego prezbiterium. Specyficzna lokalizacja kościołów od strony południowej została wymuszona jedyną możliwością dostępu do nich od strony ulicy, ponieważ po północnej stronie teren opadał w kierunku rzeki. Przy kościołach Św. Jakuba i Św. Macieja znajdowały się **ementarze**. Ten wielki teren klasztorny, odgradzony był od miasta murem (Goliński, 1997). Na zachód od tego kompleksu ufundowany jeszcze w XIII wieku mały **kościół** od XIV wieku pod wezwaniem Św. **Agnieszki** [24] pełnił rolę filialną wobec parafii Św. Elżbiety. Został on również toczony **ementarzem** (Małachowicz, 1994b).

W części zachodniej terenów książęcych ukształtowała się w XII wieku, pozostająca pod opieką księcia, osada żydowska. Najwyższym budynkiem na tym terenie była **synagoga** typu bet-ha-kneset nazywana starą [A]. Na zachód od niej leżała tzw. **Nowa Synagoga** [B]. Prawdopodobnie na obszarze później lokowanego miasta istniał również **stary cmentarz żydowski**. Powtarzające się pogromy w XIV wieku i ostateczny zakaz stałego pobytu Żydów we Wrocławiu spowodowały jednak praktycznie zatarcie śladów obecności mniejszości

mozaistycznej na tym terenie i jej miejsc sakralnych. Nowy cmentarz żydowski został wyznaczony już na zewnątrz murów miejskich, na południowy wschód od Bramy Olawskiej. Nekropolia ta funkcjonowała do 1453 roku. Dość długo zachowano pamięć o tym miejscu pochówku, bowiem jeszcze na początku XVIII wieku nazywano je w mieście *Judenkirchhof* i niechętnie lokowano tam budynki (Ziątkowski, 2000).

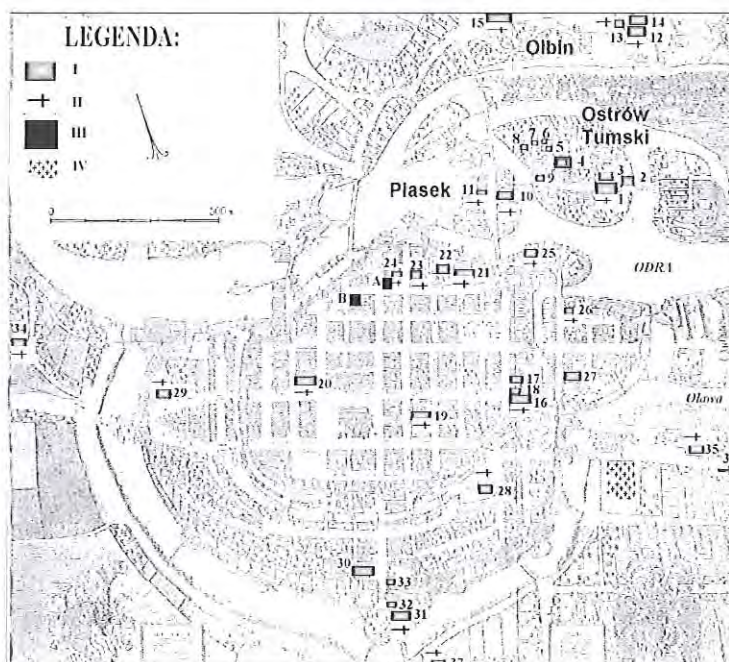
Na wschód od Starego Miasta obszar oddzielony rzeką Olawą został przeznaczony pod tzw. Nowe Miasto. Półwysep między mostem Piaskowym a ujściem Olawy książę podarował augustianom na Piasku w 1214 roku pod budowę szpitala i kościoła **Św. Ducha** [25]. W efekcie skierowania wód Olawy do fosy staromiejskiej w końcu tego stulecia zasypano cały jej odcinek ujściowy, jednak koło połowy XV wieku przekopano kanał doprowadzający wody Odry do Olawy, co odcięło ten rejon od założonego w 1263 roku Nowego Miasta. Zespół ten, obejmujący także cmentarz, był oddzielony od miasta murem, jednak pełnił funkcje parafialne. W centrum Nowego Miasta zbudowano także kościół **Św. Klemensa** [26], otoczony cmentarzem (Goliński, 1997). Na południe od niego, w wyżej położonej części Nowego Miasta założony został jeszcze klasztor bernardynów w 1453 roku. Gotycki kościół **Św. Bernardyna ze Sieny** [27] został wzniesiony w drugiej połowie XV wieku, a jego monumentalna forma była związana z kaznodziejskim charakterem zakonu.

Przedmieścia

W 1290 roku podjęto budowę nowych fortyfikacji, obejmujących dawne przedmieścia. Na południowy zachód od kościoła **Św. Wojciecha**, na krawędzi niewielkiego wyniesienia wysokości 116-117 m.n.p.m., przez które biegła droga prowadząca z południa do przeprawy odrzańskiej istniał związany z osadą przedlokacyjną cmentarz i kościół **Św. Marii Egipcjanki** [28]. W kierunku północno-zachodnim teren opadał, tworząc naturalne obniżenie, wypełniane przez wody powodziowe Odry, które zostało wykorzystane przy budowie pierwszej linii fosy otaczającej miasto. Po znalezieniu się w granicach miasta świątynia ta podjęła funkcje kaplicy cmentarnej parafii **Św. Marii Magdaleny**. Z czasem stała się kościołem cechu kuśnierzy, stanowiąc jedyną tego rodzaju instytucję korporacji rzemieślniczej w mieście. Związane z tym nowe wezwanie **Św. Krzysztofa** uzyskała w XV wieku (Goliński, 1997).

Z kolei w zachodniej części rozszerzonego miasta podobną rolę filialno-cmentarną pełnił kościół **Św. Barbary** [29] wobec parafii **Św. Elżbiety** przynajmniej od XIV wieku. Po połowie wieku XV obsługiwał także duży szpital **Św. Barbary**. Z drugiej strony wezwanie świątyni w połączeniu ze specyfiką socjotopograficzną okolicy potwierdzałoby także jej związki ze staromiejskim cechem tkaczy (Goliński, 1997, s. 86).

Grupa świątyń powstała także przy południowej granicy miasta, w okolicy Bramy Świdnickiej. Na zachodniej pierzei ulicy Świdnickiej Augustianie eremici wybudowali przy swoim klasztorze ogromny kościół **Świętych Stanisława, Doroty i Wacława** [30], ufundowany przez cesarza Karola IV. Ukończony w pierwszej połowie XV wieku stał się dominantą tej części miasta. Był wyrazem poszukiwania przez zakon, skonfliktowany z parafią **Św. Elżbiety**, własnej pozycji w mieście. W tej części miasta powstał też zespół klasztorno - szpitalny joannitów, połączony z systemem fortyfikacji i III Bramą Świdnicką. Duży kościół **pw. Bożego Ciała** [31] został rozbudowany w pierwszej połowie XV wieku. Obok funkcjonował też cmentarz. Specyficzne położenie tych obiektów sprawiło, że „tworzyły one zamkniętą i ufortyfikowaną enklawę, odciętą od świata mieszczan” (Goliński, 1997, s.184). Na północ od niej leżały przyszpitalna kaplica **Bożego Ciała** [32] oraz kościół **Św. św. Hieronima i Jadwigi** [33] przy szpitalu szkolnym (*Atlas...*, 2001).

Ryc.1. Kościoły i cmentarze średniowiecznego Wrocławia. *Źródło: opracowanie własne na podkladzie planu Weynera z 1562 roku.*

Fig. 1. The churches and cemeteries in the mediaeval Wrocław. *Source: self-elaboration on the base of Weyner Plan from 1562.*

LEGENDA:

- I – kościół chrześcijański
- II – cmentarz chrześcijański
- III – synagoga: A – Stara, B – Nowa
- IV – cmentarz żydowski

- I. – christian church
- II. – christian cemetery
- III. – synagogue: A – the Old One; B – the New One
- IV. – new Jewish cemetery

Kościoly:

1 Katedra Św. Jana Chrzciciela	20 Kościół Św. Elżbiety
2 Kościół Św. Aleksego	21 Kościół Św. Jakuba
3 Kościół Św. Idziego	22 Kościół Św. Klary
4 Kolegiata Św. Krzyża	23 Kościół Św. Macieja
5 Kaplica Św. Marcina	24 Kościół Św. Agnieszki
6 Dworska romańska kaplica (później gotycka)	25 Kościół Św. Ducha
7 Relikwiarzowa kaplica późnoromańska	26 Kościół Św. Klemensa
8 Grobowo-klasztorna gotycka Kaplica NP Marii	27 Kościół Św. Bernardyna ze Sieny
9 Kościół Św. Piotra i Pawła	28 Kościół Św. Marii Egipcjanki
10 Kościół Najświętszej Panny Marii	29 Kościół Św. Barbary
11 Kaplica Św. Agnieszki	30 Kościół Świętych Stanisława, Doroty i Wacława
12 Kościół Św. Wincentego	31 Kościół pw. Bożego Ciała
13 Kościół Św. Michała	32 Kaplica Bożego Ciała
14 Kościół Wszystkich Świętych	33 Kościół Św. Hieronima i Św. Jadwigi
15 Kościół 11 Tysięcy Dziewic	34 Kościół Św. Mikołaja
16 Kościół Św. Wojciecha	35 Kościół Św. Maurycego
17 Kościół Św. Katarzyny	36 Kościół Św. Łazarza
18 Kościół Św. Wita	37 Kościół Św. Gertrudy
19 Kościół Św. Marii Magdaleny	

Na zachód od miasta, przy szlaku handlowym rozwinęła się osada Szczepin z **kościółem pw. Św. Mikołaja [34]**, który to patron wskazywałby, że służyła kupcom i wędrowcom. Na początku XIII wieku został on kościołem parafialnym (Młynarska-Kaletynowa, 1992).

Po drugiej, wschodniej części miasta ten sam szlak handlowy przecinał osadę Walonów sprowadzonych do Wrocławia przez księcia w XII wieku. W centrum osady leżał **kościół Św. Maurycego [35]**, wzniesiony na niewielkim grzbiecie lewej terasy rzeki Olawy. Również on pełnił funkcje świątyni parafialnej przedmieścia. Tutejszemu proboszczowi podlegał też szpital dla trędowatych mężczyzn wraz z **kościółem Św. Łazarza [36]**, położony na wschód od osady (Goliński, 1997).

Poza miastem na gruntach komunalnych przed Bramą Świdnicką stanął **kościółek Św. Gertrudy [37]**, w XVI wieku kojarzony z cmentarzem „zewnętrznym” przeznaczonym dla osób wykluczonych ze wspólnoty, m.in. biednych, obcych i skazańców. Kaplica miała nietypową fachwerkowo-murowaną konstrukcję.

PODSUMOWANIE

Analiza położenia, wyglądu zewnętrznego i historii powstania przestrzeni *sacrum* średniowiecznego Wrocławia pozwala wysnuć następujące wnioski.

W pierwszej kolejności położenie przestrzeni sakralnej było uwarunkowane lokalizacją osadnictwa. Pierwsze świątynie wznoszono w centralnych punktach jednostek osadniczych. Z jednej strony istnienie skupiska wsi tworzyło zapotrzebowanie na świątynię, z drugiej kościół pełnił rolę centrową wobec okolicznej ludności. W każdym z osiedli kościół sytuowano tak wysoko, jak tylko było to możliwe – na lokalnym wyniesieniu.

Osadnictwo wczesnośredniowieczne Wrocławia wykazuje wyraźną dwuosiowość. Rozwijało się ono mianowicie wzdłuż dwóch głównych szlaków handlowych przebiegających przez badany teren: jednego z północy na południe, drugiego z zachodu na wschód. Z kolei ich przebieg był uzależniony od topografii i warunków środowiska przyrodniczego.

Przebieg szlaku południkowego wyznaczało miejsce najkorzystniejszej przeprawy przez Odrę. I tu równie istotne znaczenie dla lokalizacji osadnictwa miało względne bezpieczeństwo zarówno w sensie obronności położenia, jak i wyniesienia względem poziomu wód rzecznych. Preferowano otoczenie wodą. Dodatkowo często te pierwsze osady otaczano wałami lub murami.

Na południe od Odry szlak ten biegł po zachodnim brzegu Olawy i przecinał najwyższe wyniesione fragmenty teras zalewowych i powierzchni plejstoceńskiej. W tych miejscach ulokowano na wysokości 117-118 m. n.p.m. kościoły Św. Wojciecha i Św. Marii Egipcjanki, towarzyszące osadom. Na prawym brzegu Odry szlak się rozgałęział. Przy jego wschodniej odnodze w kierunku Kalisza rozwinął się ważny ośrodek pielgrzymkowy. Przy odgałęzieniu zachodnim prowadzącym ku Gnieznu ufundowany został kościół.

Szlak handlowy o przebiegu równoleżnikowym, biegnący wzdłuż lewego brzegu Odry, na tym obszarze Wrocławia dostosowywał się do ukształtowania powierzchni, przebiegając po krawędzi plejstoceńskiej terasy nadzalewowej, czyli na wysokości 116-118 m. n.p.m. Wzdłuż niego ulokowano kościoły: Św. Mikołaja, Św. Barbary, Św. Maurycego, Św. Łazarza oraz Św. Wojciecha i dwie fary.

W późniejszym okresie, po rozszerzeniu granic miasta, grupa świątyń powstała przy Bramie Świdnickiej, a więc również w związku z ruchliwym szlakiem handlowym, wybiegającym z miasta na południe.

Można wyróżnić trzy wyraźne centra przestrzeni sakralnej średniowiecznego Wrocławia, nasycone obiektami czystej sfery *sacrum*, a mianowicie dwa na Ostrowie Tumskim, podzielonym na wschodnią część, związaną z centralnym ośrodkiem Kościoła i zachodnią –

władzy książęcej oraz lewobrzeżny teren książęcy. Były to ośrodki władzy, w których budowa monumentalnych świątyń pełniła rolę propagandową i stanowiła wyraz ambicji fundatorów. Na pozostałym obszarze, wchłoniętym przez rozwijający się ośrodek miejski świątynie pełniły rolę służebną wobec wiernych i stąd ich rozkład jest bardziej równomierny.

Z całości powyższych rozważań wynika, że lokalizacja *sacrum* w przestrzeni średniowiecznego Wrocławia pierwotnie uwarunkowana była siecią hydrograficzną i topografią terenu. Wyniki te potwierdzają pewne prawidłowości, wzmiankowane przez historyków i archeologów.

LITERATURA:

- Atlas historyczny miast polskich*, 2001: [w:] Śląsk, (red.): M. Młynarska-Kaletynowa, T.IV. Z.1. Wrocław. Wyd. Via Nova, Wrocław.
- Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, 2006: (red.): W. Wrzesiński, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2880, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 15-142.
- Eliade M., 1996: *Sacrum i profanum*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Eliade M., 1999: *Sacrum i profanum o istocie religijności*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Encyklopedia Wrocławia*, 2001: Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- Goliński M., 1997: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń, podatnicy – rzemiosło)*. Acta Universitatis Wratislaviensis No 2010, Historia CXXXIV, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Libura H., 1990: *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Inst. Gosp. Przestrzennej, Uniwersytet Warszawski, 31, Warszawa.
- Madurowicz M., 2002: *O sferach sacrum i profanum w przestrzeni kulturowej miasta*, [w:] *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*, (red.): E. Orłowska, Oddział Wrocławski PTG, Uniwersytet Wrocławski, s. 111-125.
- Małachowicz E., 1988: *Ostrów Tumski i wyspy we Wrocławiu*, Wyd. Arkady, Warszawa.
- Małachowicz E., 1994a: *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Małachowicz E., 1994b: *Książęce rezydencje, fundacje i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu.*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Małachowicz E., 2000: *Najnowszy zarys dziejów najstarszego Wrocławia*, PAN, Oddział we Wrocławiu, Wrocław.
- Młynarska-Kaletynowa M., 1992: *Najdawniejszy Wrocław*, Ossolineum, Wrocław.
- Morawski Z., 1991: „*Intra muros*”: *Zarys problematyki cmentarza miejskiego w średniowieczu* [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych czasach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 93-99.
- Piekalski J., 1991: *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Olbinie w VII-XIII w.*, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Traczyk A., 2005: *Geomorfologia Starego Miasta we Wrocławiu w rejonie placu Nowy Targ* [w:] *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII-XIV wieku. Badania na placu Nowy Targ*, (red.): C. Buško, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii, Wrocław; s. 9-17.
- Wojciechowski K.W., 1996: *Przestrzeń i geografia*, [w:] *Rzeki: kultura, cywilizacja, historia*, (red.): J. Kołtuniak, T.5, Śląsk Sp., Katowice, s. 161-179.
- Wrocław, jego dzieje i kultura*, 1978: (red.): Z. Świechowski, Wyd. Arkady, Warszawa.
- Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII-XIV wieku. Badania na placu Nowy Targ*, (red.): C. Buško, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii, Wrocław.
- Ziątkowski L., 2000: *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław, s. 11-15.

SUMMARY

SACRUM WITHIN THE URBAN SPACE OF MEDIAEVAL WROCLAW ON THE BACKGROUND OF BOTH HYDROGRAPHY AND RELIEF OF THE ODRA RIVER VALLEY

The problem of sacrum within the space constitutes the matter of interest not only for philosophy or sociology but also for the geography of religion, geography of art and human geography. The aim of the author of the article was to point out the conditions for the creation of sacral space in the mediaeval city on the example of Wrocław. The time of the research covered the period from the early Middle Ages till their end which means the year 1526 in the case of Wrocław. The pure sacral space is identified with both churches and cemeteries. Therefore thirty seven christian churches and twenty cemeteries were analysed. In addition there were at least two synagogues and two Jewish cemeteries as well. After the sacral structures were identified both the history of their establishment and function and their localization on the background of hydrography and relief were closely researched upon by the author. Finally, a few conclusions included the following statements: poliocentricity of settlements and sacral spaces as well, preferred localization surrounded by water as a defensive system, preferred elevated area in order to create the sacral space. However, in the later period more significant were social and political conditions of both locating the churches and their monumental form. Therefore, some remarks concerning the creation of churches and cemeteries which were made by archeologists and historians so far were confirmed in a larger scale. This is the first such a full analysis of a sacral space in a mediaeval Wrocław with the special consideration of the conditions of its localization.

dr Magdalena Duda-Seifert
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
Pl. Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław
e-mail: Duda@geogr.uni.wroc.pl